

Karabağ'ın Ağdam Ağızlarında Alınma Sözlerin Leksiki Özellikleri

Elvan CAFAROV (*)

Öz: Bu makalede Ağdam ağızlarında işlenen alınma sözlerin leksikası bahsediliyor. Alınma sözlerin bir kısmı VII. yüzyılda arapların Orta Asya'yı, Kafkasları işgal ettikleri dönemden itibaren XII. yüzyıla kadar Arapça'dan, diğer kısmı ise XIII-XIV. yüzyıldan başlayarak Farsça'dan geçmiştir. Eski dönemlerden başlayarak şimdiye kadar Rusça'dan ve rus dili aracılığıyla Avrupa'dan da dilimize yüzlerce kelime geçmiştir. Avrupa halklarının dillerine ait olan sözler, genellikle, dilimize rus dili aracılığıyla geçmiştir. Arapça, Farsça ve Rusça, Avrupa kökenli kelimeler ağızların kurallarına uymuş ve vatandaşlık hakkı kazanmıştır ve Ağdam ağızlarında da işlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Ağdam ağızları, alınma kelimeler

The Lexical Features of Borrowed Words of Dialects of Aghdam in Karabakh

Abstract: This article is about the vocabulary of borrowed words which are used in the dialects of Aghdam. One part of borrowed words has come to our language with the Arabs from the Arabic language in the VII century, since occupation of Central Asia, the Caucasus by Arabs until the twelfth century, another one, Persian words has come from the XIII-XIV centuries. From ancient times until our recent days about hundreds of words has come from Russian language and European words by means of the Russian language. The words of the European languages, in particular, have come through the Russian language to our language. Arabic, Persian and Russian, European origin words have been adapted to the rules of our dialects and have had citizenship right and are using in Aghdam dialect in our times widely.

Keywords: Karabakh, dialects of Aghdam, borrowed words

Makale Geliş Tarihi: 14.10.2016

Makale Kabul Tarihi: 15.06.2017

I. Giriş

Bu çalışmalar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı'na bağlı Bilimin Gelişimi Vakfı'nın mali yardımı ile yerine getirilmiştir - Grant № EİF/MGM-3-shusha-2014-7 (22) -05/03/5

Simgeler

ë - ə :Azerbaycan alfabesinde

*) Dr.,Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Azerbaycan Dilbilimi Bölümü (e-posta: elvancafarov1978@mail.ru)

Ğğ - q :Azerbaycan alfabesinde

ĥ - x :Azerbaycan alfabesinde

Azerbaycan edebi dilinde olmayan, ama Karabağ'ın Ağdam ağızlarında işlenen bazı farklılıkları göstermek için kullanılan işaretler.

ŋ – (sağır nun, sağır n) dilarkası burun sesini gösteriyor.

x` – iy, ih (ih) seslerini çıkaran işarettir.

< Sözü nereden türediğini gösteren işaret.

- sesin uzunluğu, harfin üzerinde yatay bir çizgi koyarak belirtilir.

// sözlerin telaffuzce çeşitli yollarını gösteren benzerlik işaretidir.

Kısaltmalar

Ağd. :Ağdam bölgesi ağzı.

k. :köy.

Diğer. :Diğer ağızlarda.

Örn. :Örneğin.

Ar. :Arapça.

Ağdam bölgesi Azerbaycan'ın eski, güzel doğası olan Karabağ'ın merkezinde - Karabağ dağ silsilesinin kuzeydoğu eteklerinde, Kür-Araz nehirlerinin batısında bulunuyor. Dağlık Karabağ olayları başladıkta Ağdam burada cereyan eden olayların merkezi olmuştur. Mevcut devletini eski Azerbaycan toprakları üzerinde kurmuş Ermenistan Azerbaycan'ın eski arazisini - Dağlık Karabağ'ı da işgal etmek amacıyla 1988 yılından başladığı savaşa ilk olarak sırf Ağdam rayonu teşvik edilmiş, olayların ilk günlerinden en büyük ağırlıklar Ağdam rayonu'nun, onun nüfusunun üzerine düşmüştür. (<https://az.wikipedia>) Şu anda bölge sakinleri Cumhuriyetimizin çeşitli bölgelerinde göçmen durumunda yaşıyorlar. Sayın Cumhurbaşkanımızın bilime verdiği doğrudan destekle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı'na bağlı Bilimin Gelişimi Vakfı'nın (<http://sdf.gov.az/>) aracılığıyla Ağdam sakinlerinden 2016. yılın ocak, şubat, mart, nisan, mayıs ve haziran aylarında dialektoloji derlemeler alınmıştır. Bu makalede de sunduğumuz örnekler doğrudan sakinlerin dilinden aldığımız dialektoloji derlemelerdendir. Profesör Memmedağa Şireliyev Azerbaycan ağızlarını 4 gruba ayırmıştır.

1. Doğu grubu: Guba, Bakü, Şamahı ağızları, Muğan ve Lenkeran şiveleri.

2. Batı grubu: Gazah, Karabağ, Gence ağızları ve ayırım şivesi.

3. Kuzey grubu: Şeki ağzı ve Zagatala-Gah şivesi.

4. Güney grubu: Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ağızları ve Erivan şivesi dahildir: (Şireliyev, 2008, s. 19)

Dilin sözlük içindeki kelimelerin topuna leksika denir. Leksika kelimesi yunan kökenli "lexikos" kelimesinden olup, leksika "söz", logos ise "bilim" demektir. Dilimizin leksikasını öğrenen dilbilimi bölümüne ise leksikolojiya denir (Halilov, 2008, s. 4) Bunlardan ağız leksikasının kendine özgü özellikleri vardır. Ağızlarda kelimelerin sözcüksel özelliklerini incelerken aşağıdaki bölümlere ayırdık.

II. Alınma sözler

Dünyada sadece kendi halis sözlerinden oluşan dil yoktur. Tüm diller birbirine söz vermiş ve başkasından söz almıştır. Şu veya diğer dilin başka bir dilden aldığı söze alınma söz denir. Başka dilden sadece sözler değil, ifade ve ekler de alınabilir. Alınma kelimeler bütün dillerde aynı miktarda değildir. Onların miktarı bazılarında çok, bazılarında ise az olur. Alınma kelimelerin çokluğu ne dilin bağımsızlığını reddediyor, ne de onun etki gücünü azaltıyor. (Halilov, 2008, s. 38)

A.Arapça'dan alınmalar

Azerbaycan dili leksikasının belli kısmını arapçadan girmiş sözler oluşturuyor. Bunlar VII yüzyılda arapların Orta Asya'yı, Kafkasları işgal ettikleri dönemden başlayarak, Azerbaycan diline geçen sözlerdir. Örneğin.

Dëbbë. Ar. Ahdından, sözünden veya kesilmiş sözden sebepsiz vazgeçme (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 110).

Dëbbë - kibirli. Sözünden kaçan, şartı bozan. İnatçı, tartışmacı.

Ağd. Örn. Kimnën nësë alırsan, onu danırsan **dā, dëbbëliyorsən**, görmemişəm. Yanı belë, aldığın şeyi gaytarmırsan. (Veliyeva Sedaget, 54 yaş, Ağd. Eliagaı k.)

Diğer. Örn. 1. Gururlu. - Dëbbë adam papağını dik gör (Borçalı); - O, dëbbë adamdı (Yevlah); 2. - Sözünden kaçan, şartı bozan. - Əli dëbbëdi, onnan söydəmiz tutmaz (Füzuli). 3. - İnatçı, tartışmacı. - Əli çoh dëbbë adamdı, dediyinnën dömmöz. (Hamamlı) (Ahundov, 2007, s. 122)

Rëhmët. (Rahmet) Ar. Acıma, merhamet etme, bağışlama, vefat etme, ölmek. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 232).

İrëhmëtëetdiyindë<rëhmëtë getdiyindë – Vefat ederken.

Ağd. Örn. Sora yoldaşım **irëhmëtëetdiyindë** çıhdıh gëldiy. (Memmedov Pakize, 72 yaş, Ağd. Seyidli k.)

Ĥeyli. Ar. Bir çok, çok, Ĥeyli (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 206).

Ĥeylah<Ĥeyli – çok, heyli.

Ağd. Örn. Yığldıh bir **Ĥeylah** da orda ġaldıh. Allah bu hëkumëtë dëymësin bizi köçürtdü bı öylërë. (Gasımova Diliş Burzu , 63 yaş, Ağd.)

Övlat. (Evlat). Ar. Baba ve annenin çocukları (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 232).

Öylëtinë-övladına - evladına.

Ağd. Örn. Mən bu rayonda çox baççı görmüşəm, biri irayona işdiyif, biri özünə işdiyif, biri göhum övlətinə işdiyif. (Eliyev Emir, 79 yaş, Ağd. Papravent k.)

Ərəsət. Ar. “ərəsə” meydan açıklık. Öteki dünyada ölülerin toplanacağı meydan (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 170).

Ərəsət - 1. Kötü, kıyamət, skandal, 2. Daha çok, heyli.

Ağd. Örn. Erməni yansın bizi elə vəzyətə saldığın, ərəsət günnərə galdıñ, dörtyerdə belə ev göyuf gəlmişih. (Bahşaliyeva Mirvari, 58 yaş, Ağd. Eliəğalı k.).

Diğər. Örn. 1. Kötü, kıyamət, skandal – Ay ғız, bacün paltarrarına dëgmë, gëlër görër, ərəsət ғopar (Füzuli). 2. – daha çok heyli. – Keçən il ərəsət meyvə vardı, bıyıl yoħdu (Zengilan); – Bu gün ərəsət iş gördüm (Kürdemir); – Bıyıl ərəsət buğda var (Cebrayıl). (Ahundov, 2007, s. 164)

Kəfşkən. Ar. Ayakkabı çıkarılan yer, kapı, eşik. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 344).

Kəfşən<kövşən – Bozkır, alan, otlak yerleri. Bu söz köy arazilerinin kenarı, eşiği anlamında arapçadan geçme olarak belirtebiliriz.

Ağd. Örn. Sora, gedif kəfşəndə ot çalılar, yoğullar, belə onu ħotmannıyıllar, lodalıyıllar. (Hacıyeva Hatire, 45 yaş, Ağd.)

Eyzən. Ar. ayrıca, her an, daima. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 139).

Eyzan<eyzən – hep, sürekli.

Ağd. Örn. İndi mənim 42-yə ғëdër nëvëm var, ғohumlarım da, kët dë-kësëh dë, camahat da, hammız dinëndë atamza-anamza Ғuran oħutdurmuruħ, hamma irëhmëtdiy Heydar Əliyefë eyzan Ғuran oħutdururuħ, ona irëhmët deyriy, o dünyasın Allahtāla versin. (Elesgerov Sedreddin, 87 yaş, Ağd. Guzanlı k.)

Diğər. Örn. – Çetin işë eyzan mëni buyurursan (Zerdab). – Bıra eyzan güllüx`dü (Gazah); – Eyzan dëdësinohşo:r<dëdësinëohşayır>ogëdë (Gedebey); (Ahundov, 2007, s. 153)

Hövsələ. Ar. tahammül, səbir, dayanıklık (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 254).

Hëfsələm<hövsələ – sabır.

Ağd. Örn. Başınadönüm fikirri oluram, nëblim o ғızımın dërdin çëh, bı oğlumun dërdin çëh, bırada gëlënnën bëri heş hëfsələm ғalmıyıf. (İbrahimova Elmira, 68 yaş, Ağd. Eliəğalı k.)

Növbət. Ar. sıra, kez, kere. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 200).

Nobat – Sığra, koyuna gitme sırası.

Ağd. Örn. Sora këtdë ғohumlarım mal-heyvanı hürüşë aparerdı. Otarerdı, Hë nobat dërdilër ona, ayda bir-iki dëfë nobata gederdilër. (Emraliyev Zaman, 71 yaş, Ağd.)

Tur. – Ar. Sina yarmadasında bir dağın adı. (Musa Peygamberin Allah'la ilk görüş sahnesi). (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 409).

Tur – 1. Tur dağı, 2. ağacın gövdesinde oluşan tümör, fir.

Ağd. Örn.

O kimidi, Çureysidi atası?

O kimidi, **Turda** ğaldı əsası?

İsmayla gələn ğoçun anası

Hansı ayda gündə ğoça gəlirdi?

(Guliyev Zahid, 75 yaş, Ağd. Boyehmedli k.)

B. Fars dilinden alınmalar

Azerbaycan dilinin sözlük bünyesinde belli miktar fars sözlere de vardır. Azerbaycan diline fars kelimelerinin dahil olması esasen XIII-XIV yüzyıllardan başlamıştır. Bu süreç fars dilinin etkisinin Kafkasya'da artması ile ilgili olmuştur. Farsça kökenli kelimeler dilimizin düzenine uyumuş ve vatandaşlık hakkı kazanmıştır. Dilimizdeki fars sözlere kendi sayısına göre arap sözlereinden azdır. Bunların çoğu dilimize, esasen, sanatsal edebiyat aracılığıyla girmiştir.

Nər. Frs. 1. Erkek, erkek deve, 2. Kahraman, yiğit, cesur (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 185).

Nər: Büyük, iri.

Ağd. Örn. Bir dəfə mən dörd dənə baş əyağı təmizdiyif, töküf **nər** ğazana bişirif, səhər, lülə pişirən, kabaf bişrənnər gələndə onn oğlunun toynda dedlər ki ay həla **bını** kim bişirif, yekə **nər** ğazana, töhdüm dörd başəyağı. (Veliyeva İzabella, 72 yaş, Ağd.)

Viran. Frs. Harabe, dağılma, uçmuş, serveti elinden çıkmış, müflis. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 435).

Verdiverən - tahrip oldu, harabeye kaldı.

Ağd. Örn. Onsəkgizində bomba ğapya tüşdü, hər yer **verdiverən** oldu. (Memmedov Pakize, 72 yaş, Ağd. Seyidli k.)

Gərm. Frs. Çok sıcak, sıcaklık. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 210).

Gərmə – Hayvan atıklarının yerde, ayakları altında kalarak sık hali. Köylerde isitme için kullanılıyor.

Ağd. Örn. Tezdən evdən çıhırdıh gedirdiy ğıtmıh yığırdıh, gətirirdiy, simavar ğalıyırdıh. Sora arvatdar saj ğoyurdular, yuħa pişirirdilər, sajin altına **gərmə** yığırdılar, tüzəy yığırdılar, mal tüzəyi, bı tüzəyə Ağdamın bəzi kətdərində yazı da dərdir. (Memmedov Kamil, 83 yaş, Ağd. Guzanlı k.)

Bən. Frs. Yanakta noktalar. (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 46).

Bənəh-bənəhdi – yanağı noktalı.

Ağd. Örn.

Aşıh **bənəh-bənəhdi**

Ĥalın *bənəh-bənəhdi*

Söylə görüm ay aşıl

Araz neçə sənəhdi?

Vər. Frs. Taraf, yön (Abdullayev, Esgerli, Zerinezade, 2005, s. 430).

Vər – dizi, yerine, hesap.

Ağd. Örn. Mal-heyvan sahlıyırdıl gedif *vər* götüröv ot calıf gətirirdih. (Hudiyev Hudu, 77 yaş, Ağd. Salahlı Kengerli k.)

Diğer. Örn. Dizi, sıra. – Bu gün on səkkiz vərini alağını eləmişəm (Eli Bayramlı); – Hər iki vərini arasın becərir (Kürdemir); – Hərə öz vərini başa çıhsa iyitdi (Meğri); – Bi vər taılı bişdim başatan (İmişli); – Hərə bir vər götürür piçir (Garakilse). – Yerine. – Nənəmin vərinnən mən gedecem soğan alağına. (Meğri) – hesab. – Pili verdün, inəg ğaldı sənün vəründə. (Celilabad) (Ahundov, 2007, s. 533)

C. Rus ve Avrupa dillerinden alınmalar

Eski tarihe sahip olan Azerbaycan dilinin sözlük bünyesinin zenginleşmesinde rus ve avrupa kökenli kelimelerin belli bir etkisi olmuştur. Eski dönemlerden başlayarak şimdiye kadar rus dilinden ve rus dili aracılığıyla Avrupa'dan dilimize yüzlerce kelime geçmiştir. Avrupa halklarının dillerine ait olan sözler, genellikle, dilimize rus dili aracılığıyla geçmiştir.

Bu kelimelerin dilimize geçme tarihini yaklaşık üç döneme ayırabiliriz:

Eski zamanlardan ta Azerbaycan'ın çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesine kadarki dönem;

Azerbaycan'ın çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesi döneminden Sovyetler kurulana kadarki dönem.

Azerbaycan'da Sovyetler kurulduktan sonraki dönem.

Rus ve Avrupa dillerinden geçme sözler Ağdam ağızlarında az da olsa işlenmektedir. Örn.

Скорая помощь. Rus. Acil. Acil yardım.

İşğorunun - Acil yardımın.

Ağd. Örn. Bir dənə öydən heşnə çihartmadıl, Allahhağı bir dənə *ğatma* da. Sora da yığıldıl dokğuzuncu mikrayonda köşkün yeri varydı **işğorunun** yarımçıl binasına yığıldıl, bir heylağ da orda ğaldıl. Allah bu hökumətə dəyməsin bizi köçürtdü bı öylərə. (Gasımova Diliş, 63 yaş, Ağd.)

Вешь. Rus. Şey, nesne.

Verini-veşini – şeylerini, eşyasını.

Ağd. Örn. Kim ki, evinin **verini-veşini** çiharıf, kəndə-kəsəyə aparırdı, onnara ajığ tuturdu dərdi kin, ě, kişi dölşünüz camātın panikaya salmayın heş nə olmuyajıl. Heş nə çihartmadıl. (Gasımova Refiğe, 58 yaş, Ağd.)

Ботинка. Rus. Ayakkabı. Uzunboğaz ayakkabı. Askeri ayakkabı.

Patinkaynan – ayakkabı ile.

Повар. Rus. Aşçı

Povirdi – aşçıdır.

Смен. Rus. Sıra.

İsmeni –sıranı.

Мама. Rus. Anne.

Аумма – ay mama, ay ana.

Мата (Ağdam ağzında), ata bacısı, hala.

Ağd. Örn. Nə gəder elədilər əllərimi aç bilmədilər **patinkaynan** bañ bu cüdvluğumnan nətər vırdılarsa dalı ğatda gəldim yerə, məytəbin ğabağında gəldim yerə. Dedim dərsən ki, **povirdi** aparram **ismeni** dəyişməyə. Oğlum dedikin **aymma** bəsdı. (Abdullayeva Bahar, 64 yaş, Ağd.)

Dığer. Örn. Mamam oğlu əsgərdi, bir ildi ğidən (Şeki); – Mamamın üç oğlu var (Ucar); – Atamızın bajsına mama deyirix` (Gazah); – Mən mamamgilə getmişdim (Borçalı); – Mamama deyərsən ki, bizə gəlsin (Balakən); – Dədəmin bayıssı mamam olur (Yevlah); – Mamamgil dünənnəri bizəlmişdi (Zengilan). (Ahundov, 2007, s. 343)

Запас. Rus. Fon, yedek, rezerv.

Zapas-zapas – Ağdam, çocuk oyunu adı.

Класс. Rus. Sınıf.

Kılas-kılas – Ağdam, çocuk oyunu adı.

Ağd. Örn. Uşahlığımız keçif orda, Bənöyşə oynuyurduñ, Yediüşşə oynuyurduñ, Səkgizdaş oynuyurduñ, **Zapas-zapas** oynuyurduñ, Ortadağaldı oynuyurduñ, **Kılas-kılas** deyirdiy, onnan oynuyurduñ, (Eliyeva Vüsəle, 37 yaş, Ağd. Papravend k.)

Аптек. Yunanca depo, baraj demektir.

Həftih//haftih – eczane.

Yadıma gəlirkin nənəm aptekə **həftih//haftih** deyirdi. (Ehmedova Afet, 37 yaş, Ağd. Şelli k.)

III. Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ağdam ağızlarının leksikasının belli bölümünü alınma sözlere oluşturuyor. Alınma sözlere VII arapların Orta Asya'yı, Kafkasları işgal ettikleri dönemden itibaren XII yüzyıla kadar arap dilinin, XIII-XIV. yüzyıldan ise başlayarak fars kelimelerinin geçmesidir. Eski dönemlerden başlayarak şimdiye kadar rus dilinden ve rus dili aracılığıyla Avrupa'dan da dilimize yüzlerce kelime geçmiştir. Avrupa halklarının dillerine ait olan sözlere, genellikle, dilimize rus dili aracılığıyla geçmiştir. Arapça, Farsça, Rusça ve Avrupa kökenli kelimeler ağızların kurallarına uymuş ve vatandaşlık hakkı kazanmıştır.

Kaynaklar

- Abdullayev, B. Esgerli, M. Zerinezade, H. (2005). Klasik Azerbaycan edebiyatında işlenen arap ve fars sözleri lüğeti. İki ciltde, I. cilt. Bakü, Şerg-Gerb, 416 s.
- Abdullayev, B. Esgerli, M. Zerinezade, H. (2005). Klasik Azerbaycan edebiyatında işlenen arap ve fars sözleri lüğeti. İki ciltde, II. cilt. Bakü, Şerg-Gerb, 472 s.
- Ahundov, A. (2007). Azerbaycan dilinin dialektoloji lüğeti, Bakü, Şerg-Gerb, 568 s.
- Halilov, B. (2008). Müasir Azerbaycan dilinin leksikologiyası, Bakü, Nurlan, 442 s.
- Şireliyev, M. (2008) Azerbaycan dialektologiyasının esasları, Bakü, Şerg-Gerb, 416 s
https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fdam_rayonu Erişim Tarihi: 23.09.2016, 21:11,
<http://sdf.gov.az/> Erişim Tarihi: 23.09.2016, 21:20